

شاخصه های مقاومت از دیدگاه نهج البلاغه

مریم رحیمی عبدی^۱

چکیده

مقاومت در نهج البلاغه به عنوان مفهومی چندبعدی و فرازمانی مطرح است که ریشه در ایمان، عقل، عدالت، صبر، تقوا، توکل، زهد و رضایت به قضا دارد و جایگاهی محوری و بنیادین دارد که فراتر از یک واکنش فردی یا اجتماعی است بلکه یک منشا الهی دارد که به عنوان اصلی اساسی در حفظ مشروعیت حکومت و سلامت جامعه اسلامی مطرح می شود و زمینه ساز پایداری در برابر عوامل داخلی و خارجی است. امام علی(ع) مقاومت را در چارچوب اخلاق، قانون الهی و تحقق تمدن نوین اسلامی تعریف کرده و آن را ابزاری برای مقابله با ظلم، فساد و تفرقه می داند. این مقاومت همزمان با رعایت کرامت انسانی و اخلاق سیاسی، نقش کلیدی در گذار جامعه از جاهلیت به تمدن عقلانی ایفا می کند و کلید حفظ وحدت و انسجام جامعه اسلامی و پیش برنده اصلاحات بنیادین در سطوح فردی و اجتماعی به شمار می آید. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با بهره گیری از تحلیل محتوای متون اصلی و منابع معتبر کتابخانه ای، شاخصه های مقاومت در اندیشه امام علی(ع) را به صورت جامع و مستند تبیین کرده و نقش آن را در پرورش انسان کامل و جامعه عدالت محور نشان می دهد. یافته ها نشان می دهد که مقاومت در فلسفه سیاسی و تمدنی امام علی(ع)، نه تنها یک ضرورت سیاسی بلکه یک راهبرد تمدنی برای تحقق جامعه ای عادل، انسانی و پایدار است.

کلمات کلیدی: امام علی(ع)، تمدن اسلامی، مقاومت، فلسفه سیاسی، نهج البلاغه.

مقدمه

^۱ سطح دو، مدرسه علمیه بنت الرسول(س) شهرستان الشتر

مقاومت، به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه سیاسی و تمدنی اسلام، نقش محوری در حفظ هویت، عدالت، و پایداری جوامع اسلامی ایفا می‌کند. امام علی(ع) به عنوان یکی از برجسته‌ترین متفکران و پیشوایان اسلامی، فلسفه سیاسی و تمدنی خود را بر محور مقاومت در برابر ظلم، فساد و تفرقه بنیان گذاشته است. با این حال، جایگاه دقیق و فلسفی مقاومت در اندیشه سیاسی و تمدنی ایشان به صورت جامع و نظام‌مند تاکنون به طور کامل واکاوی نشده است. پرسش اصلی این تحقیق این است که مقاومت در فلسفه سیاسی و تمدنی امام علی(ع) چه جایگاهی دارد و چگونه می‌تواند به عنوان راهبردی کلیدی در حفظ عدالت، مشروعیت حکومت و پیشرفت تمدنی تبیین شود؟

هدف این پژوهش، تبیین جایگاه مقاومت در فلسفه سیاسی و تمدنی امام علی(ع) با رویکردی تحلیلی و استنباطی است. این مطالعه می‌کوشد با بررسی منابع اصلی و معتبر، به درک عمیق‌تری از نقش مقاومت در حفظ عدالت، انسجام اجتماعی و تحقق تمدن اسلامی دست یابد و چارچوب نظری جامعی برای کاربرد آموزه‌های امام علی(ع) در شرایط معاصر ارائه دهد.

با توجه به اهمیت مقاومت به عنوان راهبردی کلیدی در نظام سیاسی اسلامی و نقش بی‌بدیل امام علی(ع) در شکل‌دهی به اندیشه سیاسی - اجتماعی اسلام، پرداختن به این موضوع از ضرورت بالایی برخوردار است. مقاومت در اندیشه امام علی(ع) نه تنها یک واکنش سیاسی، بلکه عاملی تمدنی و فلسفی است که می‌تواند راهگشای جوامع اسلامی در مواجهه با چالش‌های امروز باشد. همچنین، کمبود پژوهش‌های جامع و نظام‌مند در این حوزه، ضرورت انجام این تحقیق را دوچندان می‌کند.

در این زمینه مطالعات و تحقیقات متعددی به رشته تحریر در آمده است از جمله: کتاب «فلسفه سیاسی امام علی(ع)»؛ که به تحلیل فلسفی مقاومت و عدالت در حکومت علوی پرداخته است و بر نقش تقوا و اخلاق در سیاست تأکید کرده است. همچنین، حیدر ولی‌زاده در «اندیشه سیاسی امام علی(ع)»؛ نقش مقاومت را در اصلاح جامعه و تحقق تمدن اسلامی بررسی کرده است. علاوه بر این، جعفر سبحانی در کتاب «فروغ ولایت»؛ به تبیین سیره عملی و فلسفی امام علی(ع) در مقابله با ظلم و فساد پرداخته و مقاومت را در چارچوب اخلاق و تقوا معرفی کرده است. همچنین، کتاب «آموزه‌های حکومتی امیرالمؤمنین(ع)» نوشته حسن علی‌اکبری؛ که به سیاست‌های حکومتی و مقاومت در برابر فساد و ظلم اشاره می‌شود.

اکبر احمدی در کتاب «فرازهایی عبرت‌آموز از زندگی سیاسی امام علی(ع)؛ به نقش مقاومت در فلسفه تاریخ امام علی(ع) پرداخته است. همچنین، مقاله «مقاومت اسلامی و نسبت آن با فلسفه تاریخ از منظر نهج البلاغه» (۱۴۰۲)، نوشته نجف لکزایی، احمد غلامعلی و سیدمحمدعلی مسعودی نیز به بررسی نظریه مقاومت از منظر امام علی(ع) پرداخته است. با این حال، پژوهشی که به صورت جامع، نظام‌مند و چندبعدی جایگاه و شاخصه‌های مقاومت را در فلسفه سیاسی و تمدنی امام علی(ع) تحلیل کند، هنوز یا وجود ندارد و یا بسیار محدود است و این تحقیق در پی پرکردن این خلا علمی است.

۱. مبانی نظری، تعریف مفاهیم و اصطلاحات

در هر پژوهش علمی، تبیین دقیق مبانی نظری و مفاهیم کلیدی، نقش اساسی در ایجاد چهارچوبی منسجم و قابل اتکا برای تحلیل داده‌ها و استنتاج نتایج دارد. بر این اساس این بخش، به تحلیل و ارائه تعاریف مستند و علمی مفاهیم اصلی موضوع می‌پردازد، تا ضمن جلوگیری از ابهام و سوءتفاهم، زمینه ساز فهم بهتر موضوع و تسهیل فرآیند تحقیق فراهم گردد.

۱-۱ مفهوم مقاومت

مقاومت در لغت به معنای «ایستادگی، پایداری در برابر فشار و زور» آمده است (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۱۸، ص. ۲۷۵). همچنین، مقاومت به معنای «پایداری و ایستادگی در برابر دشمن یا فشار» تعریف شده است. (معین، ۱۳۹۰، ج ۳، ص. ۴۵۰). علاوه بر این مقاومت به معنای «پایداری و ایستادگی در برابر مشکلات و سختی‌ها» بیان شده است. (عمید، ۱۳۸۰، ص. ۳۵۲). این تعاریف پایه‌ای برای درک مقاومت به عنوان یک رفتار فردی و اجتماعی فراهم می‌آورد.

۲-۱ مفهوم مقاومت در نهج البلاغه

مفهوم مقاومت در نهج البلاغه از منظر امام علی(ع) به عنوان راهبردی چندبعدی و بنیادین تبیین شده است که فراتر از صرفاً یک واکنش فردی یا نظامی در برابر دشمن است. در بخش دوم خطبه ۶۶ نهج البلاغه، امام علی(ع) با تأکید بر همراهی الهی و نظارت خداوند بر مؤمنان، بر ضرورت مقاومت مستمر، پایدار و منسجم در برابر دشمنان و فساد تأکید می‌کند. این مقاومت نه تنها ایستادگی در میدان مبارزه است، بلکه احساسی از کرامت انسانی، صبر و پایداری اخلاقی را نیز در خود دارد.

ایشان مؤمنان را به بازگشت پیوسته به میدان نبرد (عاودوا الکر) و پرهیز از فرار و گریز (استحیوا من الفر) دعوت می‌کند، زیرا فرار نه تنها موجب ننگ و خواری در دنیا است، بلکه عذاب الهی در روز حساب را نیز به همراه دارد. مقاومت در این کلام با حرکت آرام و باوقار به سوی مرگ (امشوا إلی الموت مشیاً سجحاً) همراه است که نشان‌دهنده اتکاء به ایمان و یقین به مسیر حق است.

امام علی(ع) همچنین بر اهمیت وحدت و انسجام در صفوف مؤمنان تحت رهبری بر حق، تأکید دارد و این وحدت را به مثابه ستون حق معرفی می‌کند که باید با استقامت و همبستگی حفظ شود. در همین راستا، مقاومت صرفاً مقابله خشونت‌آمیز نیست، بلکه هوشمندی، حکمت و تدبیر سیاسی را نیز دربرمی‌گیرد تا دشمنان را با استحکام و ثبات قدم به عقب براند.

در مجموع، مقاومت از منظر نهج‌البلاغه ترکیبی است از پایداری روحی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی که مؤمنان را به حفظ عدالت و حق فرا می‌خواند و آن را به عنوان راهکار اصلی مقابله با ظلم و فساد و نیز زمینه‌ساز تحقق تمدن الهی معرفی می‌کند. این دیدگاه، مقاومت را نه صرفاً مقاومت فیزیکی، بلکه مقاومتی جامع می‌داند که شامل ایستادگی، وحدت، توکل، صبر و حرکت آگاهانه در مسیر حق است و نقش تعیین‌کننده‌ای در سلامت و پیشرفت جامعه اسلامی دارد. (نهج البلاغه، خطبه ۶۶).

خداوند می‌فرماید: «و کسانی که چون ستمی به آنان رسد، انتقام می‌گیرند» (شوری: ۳۹) و نیز «ثبات قدم» و «استقامت» را شرط پیروزی می‌شمرد. (بقره: ۲۵۰؛ آل عمران: ۱۴۷).

۳-۱ فلسفه تاریخی مقاومت در نهج البلاغه

امام علی(ع) تاریخ را حرکتی هدفمند و قانونمند می‌داند که جامعه بین دو قطب «جاهلیت» و «عقلانیت» در نوسان است. مقاومت نقش تعیین‌کننده در خروج جامعه از جاهلیت و ورود به عرصه عقلانیت دارد و ترک مقاومت زمینه‌ساز سقوط تمدن‌ها و بازگشت به جاهلیت است. (لکزایی و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۲۷-۴۶).

قرآن بر ضرورت استقامت تأکید دارد: «پس استقامت کن چنان که مأمور شده‌ای و همراه کسانی که با تو رو به خدا کرده‌اند، ثابت‌قدم باش و طغیان مکن که خدا به آنچه می‌کنید بیناست». (هود: ۱۱۲).

۴-۱ مفاهیم کلیدی مرتبط با مقاومت در نهج البلاغه

ایمان و توکل: زیربنای مقاومت، ایمان راسخ به خدا و توکل و اعتماد بر اوست که موجب نصرت الهی و آرامش قلبی می‌شود. امام علی(ع) می‌فرماید: «لَا يَصْنَعُ إِيْمَانُ عَبْدٌ حَتَّى يَكُونَ بِمَا فِي يَدِ اللَّهِ أَوْثَقَ مِنْهُ بِمَا فِي يَدِهِ؛ ایمان بنده راستی نباشد مگر وقتی که اعتماد او به آنچه در دست خداست، از اعتمادش به آنچه در دست خویش دارد بیش‌تر باشد». (نهج البلاغه، حکمت ۳۱۰). قرآن می‌فرماید: «وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِينَهُمْ مَاءً غَدَقًا». (جن: ۱۶).

صبر و استقامت: امام علی(ع) می‌فرماید «وَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ، فَإِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْإِيْمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ ... وَلَا خَيْرَ فِي إِيْمَانٍ لَا صَبْرَ مَعَهُ؛ بر شما باد به صبر؛ زیرا صبر نسبت به ایمان مثل سر نسبت به بدن است، و ایمان بدون صبر ارزش و حیات ندارد. (نهج البلاغه، حکمت ۸۲). قرآن نیز می‌فرماید: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ». (بقره: ۴۵) و «وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ». (آل عمران: ۱۴۶).

عدالت‌خواهی: ایجاد عدالت، از اهداف اصلی امام علی(ع) است. ایشان می‌فرماید: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا، وَالْجُودُ يُخْرِجُهَا مِنْ جِهَتِهَا؛ وَالْعَدْلُ سَائِسٌ عَامٌّ، وَالْجُودُ غَارِضٌ خَاصٌّ؛ فَالْعَدْلُ أَشْرَفُهُمَا وَ أَفْضَلُهُمَا؛ عدالت، هر چیز را به جای خود می‌نهد و بخشندگی آن را از جای خود بیرون می‌نهد. عدل، نگاهدارنده همگان است و بخشندگی، تنها کسی را در بر می‌گیرد که بخشش نصیب او شده. پس، عدالت از بخشندگی شریفتر و برتر است. (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷). این حمت به زیبایی اهمیت عدالت را از نگاه امام علی(ع) نسبت به هرگونه مصلحت‌اندیشی، توصیه می‌کند.

شجاعت و ایستادگی: شجاعت همراه با عقلانیت و تقوا، از ارکان مقاومت است و نشانه ایمان شمرده می‌شود امام علی (علیه‌السلام) چنین فرموده‌اند: «وَأَيُّمُ اللَّهِ لَقَدْ كُنْتُ مِنْ سَاقَتِهَا حَتَّى تَوَلَّيْتُ بِحَذَائِيرِهَا وَ اسْتَوْسَقْتُ فِي قِيَادِهَا: مَا ضَعُفْتُ وَلَا جُبْتُ وَلَا خُنْتُ وَلَا وَهَنْتُ؛ به خدا سوگند، من در تعقیب سپاه دشمن بودم تا زمانی که آنان به سرعت برگشتند؛ نه ناتوان شدم، نه ترسیدم، نه خیانت کردم و نه ناتوان گشتم». (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۴). که اشاره به حضور شجاعانه در میدان و استقامت برجسته دارد.

۵-۱ اهمیت نظریه مقاومت در منظومه فکری امام علی(ع)

۳-۶ تلاش و کار برای تأمین معاش خانواده

امام علی(ع) برخلاف جایگاه رفیع خود، از کار کردن ابایی نداشتند و در شرایط سخت اقتصادی، خود به کارگری پرداختند تا زندگی خانواده را اداره کنند. یکی از زیباترین و آموزنده‌ترین نمونه‌های مقاومت و تلاش برای تأمین معاش خانواده در زندگی امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، ماجرای کندن چاه‌ها، کشاورزی و تلاش بدنی سخت ایشان در مدینه است. «امام علی علیه‌السلام بعد از هجرت به مدینه، برای تأمین معاش خانواده‌اش، به کندن چاه و حفر قنات، درختکاری نخل، و کشاورزی می‌پرداخت. ایشان از زمین‌های خشک اطراف مدینه، با کار خستگی‌ناپذیر، چاه آب بیرون می‌کشید، نخل می‌کاشت، و آن زمین را آباد می‌ساخت. سپس آن را در راه خدا وقف می‌کرد، یا از درآمد آن خانواده را اداره می‌نمود.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۱، ص ۲۹۴).

۴-۶ عدالت‌خواهی و حمایت از فقرا و مستضعفان

امام علی(ع) در طول زندگی خود توجه ویژه‌ای به فقرا داشتند. یکی از برجسته‌ترین نمودهای عدالت‌خواهی و حمایت از فقرا و مستضعفان در زندگی و حکومت حضرت امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام)، در رفتار و سیاست‌های ایشان تجلی یافته است. به عنوان نمونه؛ در دوران حکمرانی امام علی علیه‌السلام، یک پیرمرد مسیحی ناتوان از تأمین مخارج زندگی‌اش درخواست کمک می‌کرد. اطرافیان امام می‌گفتند این مرد مسیحی است. امام علی (ع) با خشم به آن‌ها فرمود: «از او کار کشیدید تا پیر و ناتوان شد، اکنون او را محروم می‌کنید؟» سپس دستور داد از بیت‌المال به او کمک کرده و حقش را بدهند. (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص. ۶۶). این برخورد عادلانه و انسانی‌ای بود که نشان می‌دهد عدالت اجتماعی نزد امام علی (ع) فراتر از مرزهای ایمان یا قومیت بود.

۵-۶ صبر و تحمل در برابر دشنام‌ها و توهین‌ها

امام علی(ع) سال‌ها در برابر دشنام‌ها و توهین‌های مخالفان صبر کردند و هیچ‌گاه از حق کوتاه نیامدند. یکی از مستندترین و معتبرترین نمونه‌های صبر امام علی (ع) در برابر دشنام و توهین خوارج بود. در جریان مراجعه امام علی (ع) به خوارج در مباحث پس از جنگ صفین، فردی از آنان به نام برج بن مسهر طائی شعار معروف «لا حُکَمَ إِلَّا لِلَّهِ» را بلند در حضور حضرت تکرار کرد. امام در واکنش

فرمود: «اسْكُتْ! قَبَحَكَ اللَّهُ يَا أَثَرَمُ...؛ ای بی‌دندان! خدایت زشت گرداند! ساکت شو!». انتخاب: واژه «أَثَرَمُ» (بی‌دندان) بیشتر نمادی از ضعف استدلال و کمبود قدرت بیان اوست. امام علی (ع) از تلافی کلامی سنگین پرهیز کرده و صبر پیشه کردند؛ در حالی که اطرافیان آمادگی واکنش شدید داشتند. ایشان حتی در مواجهه با متعرضی که از هیچ قدرت منطقی برخوردار نبود، امام راه گفتگو و اصلاح را حفظ کردند. (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۴).

نتیجه‌گیری

مقاومت در فلسفه سیاسی و تمدنی امام علی(ع) جایگاهی محوری و بنیادین دارد که فراتر از واکنشی صرفاً فردی یا اجتماعی است و به عنوان اصلی اساسی در حفظ عدالت، مشروعیت حکومت و سلامت جامعه اسلامی مطرح می‌شود. امام علی(ع) مقاومت را در چارچوب اخلاق، قانون الهی و تحقق تمدن نوین اسلامی تعریف کرده و آن را به عنوان راهبردی چندبعدی برای مقابله با ظلم، فساد، تبعیض و تفرقه معرفی می‌کند. این مقاومت، نقش تعیین‌کننده‌ای در گذار جامعه از جاهلیت به تمدن عقلانی دارد و ترک آن زمینه‌ساز سقوط تاریخی و بازگشت به عقب‌ماندگی است.

در فلسفه سیاسی امام علی(ع)، مقاومت همراه با رعایت کرامت انسانی و اخلاق سیاسی است و ایشان بر حفظ وحدت و انسجام جامعه اسلامی تأکید ویژه دارند که این امر کلید بقای جامعه و پیشرفت تمدنی به شمار می‌آید. مقاومت نه تنها وسیله‌ای برای حفظ قدرت، بلکه راهی برای اصلاحات بنیادین و تحقق جامعه‌ای عادل، انسانی و پایدار است. این رویکرد فلسفی و تمدنی، مقاومت را به عنوان عنصری حیاتی در تاریخ و فرهنگ اسلامی معرفی می‌کند که می‌تواند راه‌گشای جوامع اسلامی در مواجهه با چالش‌های معاصر باشد.

همچنین سیره عملی و گفتارهای امام علی(ع) نشان می‌دهد که مقاومت در برابر ظلم و فساد، همراه با صبر، حکمت و تدبیر سیاسی، نه تنها به حفظ عدالت و مشروعیت حکومت کمک می‌کند، بلکه موجب تقویت انسجام اجتماعی و پایداری تمدن اسلامی می‌شود. مقاومت ایشان در برابر فتنه‌ها و تلاش برای حفظ وحدت امت اسلامی، نمونه‌ای بارز از مدیریت هوشمندانه سیاسی و تمدنی است که می‌تواند الگویی راهبردی برای جوامع معاصر باشد.

بنابراین، فهم عمیق و بهره‌گیری از آموزه‌های امام علی(ع) درباره مقاومت، می‌تواند چارچوب نظری و عملی مؤثری برای تقویت پایداری سیاسی، اجتماعی و تمدنی جوامع اسلامی فراهم آورد و راهنمایی کارآمد در مسیر تحقق عدالت و تمدن نوین اسلامی باشد.

منابع

- قرآن کریم

- نهج البلاغه

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید. (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه. تصحیح: محمدابوالفضل ابراهیم. انتشارات آیت الله مرعشی نجفی.
۲. احمدی، اکبر. (۱۴۰۰). فرازهایی عبرت‌آموز از زندگی سیاسی امام علی(ع). انتشارات موسسه فرهنگی هنری قوی سفید کودکان.
۳. بالارودی، علی. (۱۴۰۱). فلسفه سیاسی امام علی(ع). انتشارات سنجش و دانش. چاپ اول.
۴. پیرانی، خدیجه. (۱۳۹۳). بررسی جلوه‌های مقاومت در نهج البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه محقق اردبیلی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی.
۵. تمیمی‌آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۹۵). غررالحکم و دررالکلم. انتشارات موسسه فرهنگی دارالحديث. چاپ هشتم.
۶. حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). وسائل الشیعه. انتشارات آل البيت.
۷. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۸۵). لغت نامه دهخدا. انتشارات دانشگاه تهران. چاپ اول.
۸. سروش، محمد. (۱۴۰۱). حکمرانی شایسته: شرح عهدنامه مالک اشتر (نامه ۵۳ نهج البلاغه). انتشارات میراث اهل قلم. چاپ اول.
۹. علی‌اکبری، حسن. (۱۴۰۱). آموزه‌های حکومتی امیرالمؤمنین(ع). انتشارات معشر. چاپ اول.
۱۰. عمید، حسن. (۱۳۷۵). فرهنگ عمید. انتشارات امیرکبیر. چاپ ششم.
۱۱. فولادی، حفیظ‌الله. (۱۴۰۲). کنترل اجتماعی در نهج البلاغه. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۲. کامرانیان، عباسعلی. (۱۳۹۲). شاخصه‌های جامعه دینی آفت زده از نگاه امام علی(ع). انتشارات راسخون.
۱۳. لکزایی، نجف؛ غلامعلی، احمد و مسعودی، سیدمحمدعلی. (۱۴۰۲). مقاومت اسلامی و نسبت آن با فلسفه تاریخ. نشریه مطالعات بیداری اسلامی، ۱۲(۲۸)، ص ۲۷-۴۶.

۱۴. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار. انتشارات دار احیاء التراث العربی. چاپ دوم.
۱۵. مطهری، علی. (۱۳۹۷). عدالت از نظر علی علیه السلام. انتشارات صدرا.
۱۶. معظمی گودرزی، علی. (۱۴۰۱). اصول و مبانی زندگی اجتماعی سالم از دیدگاه نهج البلاغه و آثار مطلوب آن. رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی، ۴ (۱۰).
۱۷. معین، محمد. (۱۳۹۰). فرهنگ فارسی. انتشارات بهزاد. چاپ سوم.
۱۸. مغنیه، محمدجواد. (۱۳۸۵). فی ظلال نهج البلاغه. انتشارات کلمه الحق. چاپ اول.
۱۹. ولی‌زاده، حیدر. (۱۳۹۵). اندیشه سیاسی امام علی (ع). انتشارات سخنوران. چاپ اول.